

فصلنامه علمی - تخصصی
مطالعات میان‌رشته‌ای
هنر و علوم انسانی

سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱
صص ۱۴۲-۱۳۱

مطالعه تطبیقی حس معنوی در مسجد آقا بزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد

زهرا سادات باقری / دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.*
zsbaqeri1997@gmail.com

چکیده

معماری اسلامی یکی از بزرگترین جلوه‌های یک حقیقت هنری در کالبد مادی به شمار می‌آید. معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه‌های هنر اسلامی توانسته است بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی را در بستر زمان و در طول دوره‌های گوناگون نهادینه سازد. از لحاظ تاریخی، معماری اولین هنری به شمار می‌آید که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار نموده و از طرف مسلمانان مورد اقبال قرار گیرد. معماری مساجد به دنبال الهام گرفتن از مفاهیم کلام الهی است تا پیوندی میان فضای مادی و محیط معنوی ایجاد کند. این پژوهش در راستای بررسی عوامل مؤثر بر انتقال و دریافت حس معنوی در دو بنای تاریخی مسجد آقا بزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد است. این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل مؤثر بر دریافت حس معنوی از این مکان‌ها (مسجد آقا بزرگ و مسجد سلطان احمد) به عوامل مختلفی چون ویژگی‌های کالبدی، ویژگی‌های ادراکی یا هویتی، ویژگی‌های عاطفی و ویژگی‌های رفتاری (یا وابستگی و تعلق) بستگی دارد که موجب ارتقای دریافت حس معنوی از مکان می‌شود. همچنین ویژگی‌های کالبدی بنا در ایجاد ارتباط و معنا با ایجاد تصویر و تداعی ذهنی فرد هم بستگی دارد. علاوه بر این، کارکرد المان‌ها و عناصر فرمی در ساختار مساجد برای ایجاد و ارتقای حس معنوی مکان در مساجد سنتی، ارتباط مستقیمی با هویت، فضا و کارکرد همزمان عناصر نیز دارد. همچنین نقش معنوی احساس انسان و کشش بی‌نهایت وی از زمین سخت و بی‌روح به سوی بالا هم یکی از عوامل تأثیرگذار بر دریافت حس معنوی می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: مسجد آقا بزرگ، مسجد سلطان احمد، معماری، حس معنوی.

A Comparative Study of Spiritual Sense in Agha Bozorg Mosque of Kashan and Sultan Ahmad Mosque

Zahra Sadat Bagheri / Master's student in Art Research, Faculty of Arts, Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.*

zsbaqeri1997@gmail.com

Abstract

Islamic architecture is one of the greatest manifestations of an artistic truth in the material body. Islamic architecture, as one of the largest branches of Islamic art, has been able to institutionalize a huge part of the characteristics of Islamic art in the context of time and during various periods. Historically, architecture is considered the first art that was able to adapt itself to Islamic concepts and was favored by Muslims. The architecture of mosques seeks inspiration from the concepts of the divine word to create a link between the material space and the spiritual environment. This research aims to investigate the factors affecting the transmission and reception of spiritual sense in two historical monuments, Agha Bozor Mosque of Kashan and Sultan Ahmad Mosque. This research shows that the factors affecting receiving a spiritual sense from these places (Agha Bozorg Mosque and Sultan Ahmad Mosque) depend on various factors such as physical characteristics, perceptual or identity, characteristics, emotional characteristics and behavioral characteristics (or dependence and affiliation) that cause it improves receiving the spiritual sense of the place. Also, the physical characteristics of the building depend on creating a connection and meaning with the creation of a person's mental image and association. In addition, the function of formal elements and elements in the structure of mosques to create and enhance the spiritual sense of place in traditional mosques has a direct relationship with the identity, space and simultaneous function of the elements. Also, the spiritual role of human feeling and its infinite pull from the hard and soulless earth to the top is one of the influencing factors on receiving the spiritual sense.

Keywords: Agha Bozorg Mosque, Sultan Ahmed Mosque, architecture, spiritual sense.

مقدمه

معماری اسلامی یکی از بزرگترین جلوه‌های یک حقیقت هنری در کالبد مادی به شمار می‌آید. معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه‌های هنر اسلامی توانسته است بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی را در بستر زمان و در طول دوره‌های گوناگون نهادینه سازد.

از لحاظ تاریخی، معماری اولین هنری به شمار می‌آید که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار نموده و از طرف مسلمانان مورد اقبال قرار گیرد. معماری اسلامی به عنوان یکی از موفق‌ترین شیوه‌های معماری در تاریخ معماری جهان قابل بازنگری است، بنابراین میتوان معماری اسلامی را آیین‌های دانست که آموزه‌های اصیل، معنوی و الهی حکمت را در خود ودیعه نهاده است.

معماری اسلامی در مقام توصیف به بازه گسترده‌ای از آثار معماری اطلاق می‌شود که در طول سال‌های متمادی رونق اسلام در سرزمین‌های اسلامی شکل گرفته‌اند، هرچند از لحاظ ظاهری تفاوت‌هایی در میان آن‌ها به چشم می‌خورد، معماری اسلامی از برآورد کوشش همه جانبه معماران کشورهای اسلامی به چشم می‌آید که علی‌رغم تمایزات اقلیمی و فرهنگی از هماهنگی‌های معنوی فراوانی برخوردارند (مهدوی نژاد، ۱۳۸۳). مساجد در طول تاریخ، همیشه در اوج هنر و معماری اسلامی بوده‌اند. معماری مساجد به دنبال الهام گرفتن از مفاهیم کلام الهی است تا پیوندی میان فضای مادی و محیط معنوی ایجاد کند.

حس مکان و احساس هویت و تعلق مکانی، از مهم‌ترین بحران‌های معماری معاصر است. باتوجه به تحولات رخ داده در طراحی مساجد و نوآوری‌های پیشنهادی در طرح کالبدی عناصر و نشانه‌های این بنا و نظر به جایگاه ویژه این کاربری در فرهنگ اسلامی، این پژوهش به دنبال عوامل مؤثر بر انتقال و دریافت حس معنوی از دو بنای تاریخی مسجد آقا بزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد می‌باشد.

هدف این پژوهش، بررسی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد با سبک معماری متفاوت است. پرسش در این پژوهش این است که عوامل مؤثر بر انتقال و دریافت حس معنوی از معماری مساجد (مسجد آقا بزرگ کاشان و مسجد سلطان احمد) چه هستند؟

پیشینه پژوهش

محققان آثار و پژوهش‌های زیادی در زمینه تطبیق کالبد مکان و برداشت حس مکان انجام داده‌اند، اما در هیچ تحقیقی مسجد آقا بزرگ کاشان با مسجد سلطان احمد استانبول در کنار هم مورد تطبیق قرار نگرفته‌اند. از جمله مقالاتی که به این موضوع پرداخته‌اند، می‌توان به این موارد اشاره کرد: «سنجش تطبیقی مؤلفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز» (گریست)، «بررسی حس مکان در مساجد معاصر با طرح سنتی و نو» (دانشگر مقدم)، «بررسی تطبیقی طرح معماری مسجد مدرسه‌های دوره قاجار و دوره صفویه» (سلطان زاده)، «بررسی تطبیقی حس دل‌بستگی مکان در نمادهای شهری دوره اصفهانی و مدرن؛ نمونه موردی میدان آزادی و میدان نقش جهان» (معروفی) و «بررسی تطبیقی کالبدی مسجد سپهسالار (مطهری) و مساجد عثمانی (مسجد سلطان احمد و ایاصوفیه)» (گودرزی).

این پژوهش بر اساس بهره‌گیری از منابعی همچون مهدوی‌نژاد (۱۳۸۳)، حق‌طلب و طاهره (۱۳۹۱)، ستاری ساریانقلی (۱۳۷۹)، شکاری نیری (۱۳۹۳) و حیدری (۱۳۹۷) شکل گرفته است.

روش پژوهش

بنا به موضوع این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی بر پایه تطبیق داده‌ها برای دستیابی به پاسخ سوالات مورد نظر انتخاب شده است. گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای است.

ارتباط اجزا در معماری قدسی

معماری فضای قدسی از دیرباز کوشیده است ارتباطی میان عالم ماده و معنا و خاک و افلاک برقرار سازد. از این‌روست که پوپ بیان می‌کند که وظیفه دائمی فن و معماری، هم از نظر مادی و هم از دید سمبولیک، ایجاد ارتباط میان جهان مادی و عالم معنی بود تا با برافراشتن بناهای بلند سر به فلک کشیده بر روی این ورطه هولناک میان این دو جهان پلی سازد.

فضای ورودی: فضای ورودی مسجد، فضایی است واسطه میان بیرون و درون که خود نه درون است و نه بیرون و در عین حال، تعلق مکانی و زمانی به هر دو قسمت را دارد. تزئینات

ورودی در فضای ورودی، رقص و سماع و وجود ذرات مادی در برابر عظمت خالق را به نمایش می‌گذارد.

مناره: از دور که به مسجد می‌نگریم، سیمای مناره‌هایش واضح‌ترین عنصر معماری است که روایت‌گر وجود مکانی مقدس در فضا است. شکل نمادین مناره القای مفاهیم بزرگی و عظمت را در ذهن می‌سازد. ریشه‌یابی کلمه مناره از نور گرفته شده است. از این ارتباط با روشنایی، به عنوان پایه‌ای برای تفسیر نمادین مناره به عنوان تجلی نور الهی نیز استفاده شده است.

صحن: در معماری مسجد، قاعده و طرح زیرین بنا شکلی چهارگوش دارد که متضمن تصور استحکام و ایستایی بوده و نمود زمین است که در بالا به شکل مدور گنبد منتهی می‌شود که دایره بوده و نماد آسمان و قداست عالم متعال است. این ساختار چهارگوش و دایره، مبین تعالی فکر و تغییر نظام مرتبه است، یعنی گذر از زمین به آسمان و از نقص به کمال و دوگانگی آسمان و زمین را مجسم می‌کند.

گنبد: نمودار طاق آسمان، مکان متعال و جایگاه قدرت و قداست است. در اسلام، شکل مدور تنها شکل کاملی دانسته شده که قادر به بیان جلال خداوندی است. تیتوس بورکهارت بیان می‌کند که حضرت رسول ﷺ در روایت معراج خویش، گنبد عظیمی را توصیف می‌کند که از صدف سپیده ساخته شده و بر چهار پایه در چهار کنج قرار گرفته و بر آن‌ها چهار کلام اولین سوره فاتحه‌الکتاب نوشته شده بود. این مثال نمایش‌گر الگوی روحانی هر بنای قبه‌دار است. صدف یا مروارید سپیده، رمز روح است که گنبدش تمام مخلوقات را دربر می‌گیرد. اگر گنبد بنای مقدس نمایش‌گر روح کلی است، ساقه یا گریو هشت ضلعی گنبد که زیر آن قرار گرفته، رمز هشت فرشته حاملان عرش‌اند.

مسجد سلطان احمد

مسجد سلطان احمد (مسجد کبود) در شهر استانبول واقع شده است که طی سال‌های ۱۴۳۵ تا ۱۹۲۳ پایتخت امپراطوری عثمانی بوده است. این مسجد بین سال‌های ۱۶۰۹ تا ۱۶۱۹ به فرمان سلطان احمد ساخته شده است. این مسجد به عمد در مقابل عمارت ایاصوفیه ساخته شده و نشانی از رقابت بین معماران عثمانی مسلمان و مسیحی می‌دهد. نقشه مسجد کم‌وبیش شامل دو مستطیل برابر است. هر یک به ابعادی در حدود ۵۵×۶۵ متر است که یک

صحن و دیگری شبستان و گنبدخانه را دربرمی‌گیرد.

فضای ورودی: منظره بیرونی بنا شامل سلسله‌گنبدها و نیم‌گنبدهایی است که ساختاری هرمی شکل پدید آورده‌اند. سه نمای بیرونی مسجد، در اطراف صحن شامل یک ردیف دژ در پایین و یک ردیف پنجره مشبک در بالا است. درهای دو دیوار شرقی و غربی صحن، در فاصله مناره‌ها تا ورودی‌های فرعی، در پس رواقی است با سقفی کوتاه و شیب‌دار که بر ردیفی از جفت ستون‌ها سوار است. بر نمای شرقی و غربی شبستان نیز رواق‌هایی دو طبقه است.

تصویر ۱: بدنه شرقی،
(شکاری نیری، ۱۳۹۳)

تصویر ۲: نمای جنوب صحن،
(شکاری نیری، ۱۳۹۳)

تصویر ۳: نمای داخلی شبستان،
(شکاری نیری، ۱۳۹۳)

مناره: بر چهار گوشه شبستان و دو گوشه شمالی صحن، روی هم شش مناره است. این شش مناره، حدود فضای مقدس مسجد را حتی از دور دست به صراحت نشان می‌دهند و بنا را به شکلی منسجم دربرمی‌گیرند. هر یک از چهار مناره شبستان سه شرفی یا ماذنه و دو مناره صحن دو شرفی دارند. تراز سه شرفی چهار مناره شبستان را به نوعی برگزیده‌اند که بر انسجام منظره عمومی بنا بیفزاید. این شرفی‌ها از بالا به پایین، هم‌تراز نوک گنبد اصلی و گریو نیم‌گنبدها هستند. این مناره‌ها در مجموع شانزده شرفی دارند.

صحن: صحن که در شمال شبستان است، سه ورودی دارد. ورودی اصلی، با سردری بیرون زده باریک و بلند، بر محور قبله در شمال است و ورودی دیگر، در دو جانب شرقی و غربی، نزدیک به دیواره گنبدخانه‌اند. هر ورودی پلکانی عریض دارد، زیرا کف صحن و شبستان

مسجد بالاتر از زمین‌های اطراف است. بر گرداگرد صحن، رواقی است که پوشش آن را سی گنبد کوچک تشکیل می‌دهد. در میانه حیاط، سقاخانه‌ای نشش بر است. گستردگی صحن مسجد سلطان احمد در میان مساجد عثمانی چشم‌گیر است.

شبستان: شبستان مسجد یک ورودی از صحن، دو ورودی مستقل در شرق و غرب و یک ورودی، ویژه سلطان از قصر خداوندگار دارد. ابعاد شبستان از درون 51×53 متر است. پوشش چهار گوشه شبستان چهار گنبد کوچک است.

گنبد: فضای گسترده شبستان را با گنبندی بزرگ در میانه و چهار نیم‌گنبد در چهار سوی آن پوشانده‌اند. قطر دهانه گنبد اصلی $23/5$ و بلندی آن 23 متر است. این گنبد بر چهار پیل پایه ستبر به قطر پنج متر با تنه‌ای قاشقی سوار است. این چهار پیل پایه را اندکی از بام مسجد بالاتر برده و بر سر آن‌ها، گنبدک‌هایی نهاده‌اند. هر نیم‌گنبد نیز خود بر سه نیم‌گنبد کوچکتر تکیه کرده است؛ مگر نیم‌گنبد روی محراب که بر دو نیم‌گنبد متکی است.

بر گرداگرد شبستان، مگر در جانب قبله، رواقی می‌گردد. بر سقف این رواق، راهروی است که در مقایسه با بلندی گنبدها و نیم‌گنبدها کوتاه می‌نماید. بدنه این راهرو را سراسر کاشی پوش کرده‌اند. فضای درونی مسجد از 260 پنجره‌ای که بر ساقه گنبدها و نیم‌گنبدها است، نور می‌گیرد. این پنجره‌ها، شیشه‌هایی رنگی با نقش‌های اسلیمی داشته است. رنگ غالب تزئینات مسجد چه در نقش‌های طاق‌ها چه در کاشی‌کاری‌ها، آبی است. به همین دلیل، این بنا را با نام مسجد کبود می‌شناسند. این مسجد محراب و منبر مرمرین و درهای برنزی کارهای چوبی نفیسی دارد. محراب و محفل خداوندگار که بر ده ستون نفیس مرمرین سوار است، از مزین‌ترین بخش‌های مسجد است.

مسجد آقا بزرگ

ساختمان این مسجد مربوط به دوران قاجاریه بوده است. تولد آخرین فرزند مجتهد بزرگ کاشان، ملا مهدی نراقی همزمان با رحلت خودش بود و طبق رسم، نام پدر را بر پسر گذاشتند. مردم کاشان پس از ارتقاء پسر به مرتبه اجتهاد، برای رفع تشابه اسمی به پدر، آقا بزرگ و به پسر، آقا کوچک می‌گفتند تا اینکه محمدشاه قاجار طی اقامتی چند روزه در کاشان و دیدار بزرگان شهر از جمله ملا محمد مهدی و اطلاع از مراتب علمی ایشان، به مردم کاشان دستور می‌دهد که از این پس به آقا کوچک، آقا بزرگ بگویند و به حاکم شهر هم دستور داد

تا این مسجد و مدرسه را برای ایشان بنا کرده و برای آموزش و برگزاری نماز جماعت آماده شود. این مسجد طی سال‌های ۱۲۵۱ تا ۱۲۶۰ قمری ساخته شده است. تمامی بنا از جمله گنبد مسجد-مدرسه آقابزرگ (که جزء بزرگترین گنبدهای آجری است)، با آجر پخته ساخته شده و تزئینات به‌کار رفته در آن، عبارت است از کاشی‌کاری، آجرکاری، کتیبه‌های نفیس گچی و کاشی، مقرنس‌کاری، خطاطی ثلث، نستعلیق و نقاشی و... تمامی موارد یاد شده زاده هنر ایرانی است که ریشه در فرهنگ اسلامی دارد.

فضای ورودی: در ابتدای این ساختمان، دو سکوی بزرگ وجود دارد که به منظور رفع خستگی افراد و نشستن بر روی آن و گذاشتن بار خود روی سکو ساخته شده و معروف به پیرنشین است. در بالای درب ورودی، کتیبه‌هایی وجود دارد که فرمان مانع مالیاتی مسجد از طرف محمد شاه قاجار است. در درب ورودی مسجد، تعدادی میخ به‌کار رفته شده که تعداد آن‌ها در دو لنگه درب دقیقاً ۶۶۶۶ عدد به تعداد آیات قرآن کریم است که استفاده از این میخ‌ها دو علت دارد:

۱. در زمان قدیم، هنگام هجوم اقوام مهاجم مردم داخل مسجد پناه می‌گرفتند. استفاده از این میخ‌ها، باعث استحکام درب می‌شود و شخص مهاجم به هیچ وجه نتواند با تیر درب را خرد کند.

۲. علتی که باعث شده بعد از ۱۸۰ سال درب این قدر سالم بماند این است که میخ بعد از مدتی داخل چوب زنگ می‌زند و حالت تردی به چوب می‌دهد که موریانه از آن خوشش نمی‌آید و کاری به آن ندارد.

مناره: مسجد آقابزرگ، مسجدی دو ایوانی است. یکی از ایوان‌های آن، در جلوی محراب قرار دارد و دیگری در قسمت ورودی مسجد. ایوان روبروی محراب، دو مناره و یک گنبد ساخته شده از آجر دارد. بادگیرها برج‌هایی هستند که بر پشت‌بام خانه‌ها قرار می‌گیرند تا هوای خنک و مطبوع به داخل ساختمان بیاید. این شیوه خنک کردن هوای داخلی، شیوه‌ای کاملاً ایرانی است که استفاده از آن در شهرهای کویری رایج است.

صحن: هشتی فضای سرپوشیده‌ای است که پس از ورودی مسجد به آن می‌رسیم و در دو سمت آن، اتاق خادم قرار دارد و بعد از آن، دو راهرو مسقف که به صحن و سرای مسجد راه دارد. علت تعبیه این راهرو، افراد سالمند بوده‌اند که از بیرون داخل مسجد می‌شوند و از راهروهای کنار عبور می‌کنند تا احترام قداست مسجد حفظ شود. اولین قسمت ورودی

مسجد، محوطه‌ای باز است که در زمستان مورد استفاده قرار می‌گیرد و سنگ‌هایی از جنس مرمر در وسط قرار دارد که نور را از خود عبور می‌دهند و نور طبقه پایین را تأمین می‌کنند. صحن مرکزی هم از دو قسمت حیاط باغچه و حیاط همکف تشکیل شده است. حیاط گودال باغچه حیاط طبقه پایین است که به مدرسه اختصاص دارد. در این حیاط، حوضی در وسط و چهار باغچه در چهار طرف آن درست شده که دور تا دور این حیاط را حجره‌ها، شبستان و سرداب قرار دارد. حیاط همکف، همسطح با معابر مسجد و مدرسه است و در چهار گوشه آن پله‌هایی برای رفت و آمد به طبقه پایین تعبیه شده است.

شبستان: این مسجد دارای سه شبستان می‌باشد. شبستان زمستانی در قسمت شمال حیاط قرار دارد و ستون‌هایی از آجر و سنگ دارد. روزنه‌هایی که در پوشش سنگی بنا وجود دارند، نور شبستان را تأمین می‌کنند. شبستان دوم در جبهه جنوبی قرار دارد و به صورت نیم‌طبقه‌ای است که این قسمت به عنوان مسجد استفاده می‌شود و شکستگی‌های سقف نور شبستان را تأمین می‌کند. شبستان غربی بعداً اضافه شده و دارای بیست ستون آزاد و سی چشمه طاق آجری است.

تصاویر ۴، ۵ و ۶: مسجد آقا بزرگ، (حیدری، ۱۳۹۷)

گنبد: در گذشته، ساخت بناها روی پایه‌های مجزا رایج نبوده است، اما گنبد این مسجد را روی هشت پایه مجزا ساخته‌اند. از آنجا که شهر کاشان در منطقه کویری واقع شده است و در فصل بهار و تابستان هوای گرمی دارد، این کار به گردش هوا در ساختمان و ایجاد خنکی کمک زیادی می‌کند. معمولاً در ساخت مسجد محراب را در بخش غربی گنبد خانه می‌سازند، اما برای مسجد آقا بزرگ، معمار بنا، برای جریان یافتن هوا به فضای داخل مسجد تصمیم گرفت که محراب را در جنوب غربی گنبد خانه بسازد.

عوامل مؤثر در ادراک حس

ادراک، فرآیند کسب اطلاعات از محیط اطراف انسان است که فرایندی فعال و هدفمند به شمار می‌رود. ادراک نقطه‌ای است که شناخت و واقعیت بهم می‌رسند. انسان در مواجهه با یک فضا از کم و کیف بسیاری از جزئیات موجود در آن درک کاملی نمی‌یابد و به آن‌ها توجه زیادی نمی‌کند یا با گذر از یک فضا ممکن است صرفاً کلیت فضا را درک کند و در صورت تأمل دقیق درباره آن فضا، امکان درک جزئیات بیشتر برای وی فراهم می‌شود. به عبارت دیگر، درک فضا به زمان حضور فرد در آن فضا بستگی دارد. ادراک دو شخص با زمان حضور برابر در یک فضا، ممکن است کاملاً متفاوت از یکدیگر باشد که خود بیان‌گر عاملیت انسان در ادراک فضای معماری و به عواملی چون خصوصیات فردی، اجتماعی، فرهنگی و... در شکل‌گیری ادراک از فضا بستگی دارد. با این نگاه، افراد مختلف نیز بسته به نوع نگرش، انگیزه، حرفه و ویژگی‌های فردی، اجتماعی و فرهنگی خود برداشت و ادراک متفاوتی از فضا خواهند داشت. این در صورتی است که فضا دارای قابلیت لازم بوده و صحنه‌ها و پرده‌های متفاوتی با بار معنایی و مفهومی متنوع در آن وجود داشته باشد.

تحلیل و بررسی

به منظور سهولت در تحلیل مساجد و مقایسه آن‌ها با یکدیگر اطلاعات مساجد در جدول قرار گرفته‌اند. نکته بارزی که در ویژگی‌های معماری این دو بنا دیده می‌شود، نوعی وحدت در کثرت است. در واقع، همه اجزا و مجموعه بنا در عین آن که تمایز سطوح مختلف با یکدیگر محفوظ است. در عین حال، همه چیز حول محور احدیت قرار می‌گیرد. در معماری اسلامی، هیچ فضایی مستقل فرض نمی‌شود. یک مکان مقدس قطبی است که فضای اطراف را

جدول ۱: مقایسه عناصر دو مسجد، (منبع: نگارنده)

مؤلفه مورد بررسی	مسجد آقا بزرگ (کاشان)	مسجد سلطان احمد (استانبول)
۱. سال ساخت	۱۲۵۱-۱۲۶۰ ق	۱۶۱۹-۱۶۰۹ م
۲. تعداد طبقه	۵	۱
۳. تعداد ایوان	۲	-
۴. تعداد شبستان	۳	۱
۵. شکل صحن	مستطیل	مستطیل
۶. تعداد ورودی	۲	۹
۷. تعداد ستون پایه گنبد	۸	۴
۸. قطر گنبد	۲۰.۱۰	۳۳
۹. ارتفاع گنبد	گنبد به صورت دو پوسته است ارتفاع گنبد داخلی ۲۱ است و ارتفاع خارجی از کف مقصوره تا نوک	۴۳

گرداگرد خود متمرکز می‌سازد. حرکت به سوی نظم در کالبد بنا با استفاده از فضاهای منظم شده و حل نمودن فضاهای کج و نظم یافته در درون جرزه‌ها، حرکت از کثرت فضای طبیعی به وحدت اجزا در فضای درون جهت دست یافتن به فضایی با نظم هندسی وجود داشته باشد. توحید در محور عمودی فضای مرکزی گنبدخانه تداعی طبقات آسمان و زمین را می‌کند و نگهدارنده طبقات آسمان است؛ به طوری که در یکدیگر تداخل نمایند. ستون‌های مساجدی که اصولی و بر اساس معماری اسلامی ساخته شده‌اند، شالوده‌ای مربع شکل دارند و به چهار عنصر جهان ماده اشاره می‌کنند. سپس ستون‌ها هشت ضلعی می‌شوند و به دایره متمایل می‌گردند و به نقطه وحدت می‌رسد. یعنی چهار عنصر از مادیت آغاز می‌شود. به هشت بهشت می‌رسند و سرانجام به وحدت و حق تعالی منتهی می‌گردند.

نتیجه

این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل مؤثر بر دریافت حس معنوی از این مکان‌ها (مسجد آقابزرگ و مسجد سلطان احمد)، به عوامل مختلفی چون ویژگی‌های کالبدی، ویژگی‌های

ادراکی یا هویتی، ویژگی‌های عاطفی و ویژگی‌های رفتاری (یا وابستگی و تعلق) بستگی دارد که موجب ارتقای دریافت حس معنوی از مکان می‌شود. همچنین ویژگی‌های کالبدی بنا در ایجاد ارتباط و معنا با ایجاد تصویر و تداعی ذهنی فرد هم بستگی دارد. علاوه بر این، کارکرد المان‌ها و عناصر فرمی در ساختار مساجد برای ایجاد و ارتقای حس معنوی مکان در مساجد سنتی، ارتباط مستقیمی با هویت، فضا و کارکرد همزمان عناصر نیز دارد. همچنین نقش معنوی احساس انسان و کشش بی‌نهایت وی از زمین سخت و بی‌روح به سوی بالا هم یکی از عوامل تأثیرگذار بر دریافت حس معنوی می‌باشد.

منابع

- حق طلب، کاروان و طاهره، فرهاد. (۱۳۹۱). «مسجد تجلی‌گاه معماری قدسی». هفت حصار. (۱)۱. ۲۲-۲۵.
- حیدری، فرزاد. (۱۳۹۷). «تحقق‌پذیری تأویل اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان». اندیشه معماری. ۲(۳).
- ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۳۷۹). «تجلی عرفان نور و رنگ در معماری مسجد». همایش بین‌المللی معماری مسجد، افق آینده. ۴۴۰-۴۴۶.
- شکاری نیری، جواد. (۱۳۹۳). «سلطان احمد، مسجد و مجموعه». دانشنامه جهان اسلام. ج ۲۴، ۲۱۰-۲۱۳.
- مهدوی نژاد، محمد جواد. (۱۳۸۳). «حکمت معماری اسلامی». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. ۱۹(۵۸).